संग्रहालयः सांस्कृतिक विरासतको पुस्तान्तरण र आर्थिक रूपान्तरणको संवाहक

कृष्णचन्द्र गिरी
अधिकृत
उद्योग, पर्यटन तथा यातायात मन्त्रालय,लुम्बिनी प्रदेश

संग्रहालय (Museum) प्राचीन वस्तुहरूको भण्डार मात्र नभई समाजको विकासक्रम, सामाजिक एकता र आर्थिक रूपान्तरणको एक सक्रिय संवाहक हो।संग्रहालयको शाब्दिक परिभाषालाई विश्लेषण गर्दा यो 'संग्रह' (वस्तुहरूको संकलन) र 'आलय' (घर वा स्थान) को संयोजनबाट बनेको छ, जसको अर्थ ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र पुरातात्विक महत्वका वस्तुहरू संकलन गरी प्रदर्शन गर्ने स्थान भन्ने बुझिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय संग्रहालय परिषद् (ICOM) ले सन् २०२२ मा परिमार्जन गरेको परिभाषा अनुसार, संग्रहालय एक गैर-नाफामुलक, स्थायी संस्था हो जसले समाजको सेवा र विकासका लागि मूर्त र अमूर्त सम्पदाको अनुसन्धान, संकलन, संरक्षण, व्याख्या र प्रदर्शनी गर्दछ । यो सार्वजनिक पहुँचका लागि खुला हुन्छ र यसले विविधता, दिगोपन र सामुदायिक सहभागितालाई प्राथमिकता दिन्छ। नेपालमा संग्रहालयको विकासले यिनै विश्वव्यापी मापदण्डहरूलाई पछ्याउँदै आफ्नै मौलिक स्वरूप ग्रहण गरेको छ, जहाँ परम्परागत ज्ञान र आधुनिक प्रविधिको फ्युजन देख्न सकिन्छ । नेपालको सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र पुरातात्विक पहिचानलाई विश्व मानचित्रमा स्थापित गर्न संग्रहालयहरूले केवल विगतका अवशेषहरूलाई सुरक्षित राख्ने काम मात्र गरेका छैनन्, बरु यिनीहरूले राष्ट्रको जीवन्त सभ्यता र भावी पुस्ताका लागि ज्ञानको ढोका खोल्ने कार्य पनि गरेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा, संग्रहालयको विकासक्रम लिच्छवि र मल्लकालका धार्मिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरूबाट सुरु भए तापनि यसको संस्थागत र व्यावसायिक स्वरूप राणाकालको उत्तरार्धबाट मात्र व्यवस्थित भएको देखिन्छ । विशेष गरी लुम्बिनी प्रदेश, जो बुद्धको जन्मस्थल र प्राचीन शाक्य गणराज्यको केन्द्र हो, संग्रहालय विज्ञान र पुरातात्विक संरक्षणको दृष्टिकोणले विश्वकै एक महत्वपूर्ण प्रयोगशालाका रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा संग्रहालयको ऐतिहासिकता

नेपालमा संग्रहालयको औपचारिक इतिहास झन्डै दुई शताब्दी पुरानो छ । यसको प्रारम्भिक जग सैन्य सामग्रीको संरक्षणबाट सुरु भएको थियो। प्रारम्भिक अभ्यासहरूमा लिच्छवि र मल्लकालका

मठ-मन्दिर, विहार र दरबारहरूले कलाकृति र धार्मिक पाण्डुलिपिहरू संरक्षण गरिएको थियो । यसलाई तत्कालीन समाजको 'खुला संग्रहालय' मान्न सकिन्छ । तर, आधुनिक र संस्थागत संग्रहालयको सुरुवात वि.सं. १९२६ (सन् १८६९) मा प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले स्थापना गरेको 'शिलखाना' बाट भएको थियो। शिलखानाको मुख्य उद्देश्य युद्धमा प्रयोग गरिएका हतियार, तोप र सैन्य सामग्रीहरूको संकलन गर्नु थियो । यसले नेपालको सामरिक इतिहासलाई सुरक्षित राख्न मद्दत पुऱ्याएको थियो।

वि.सं. १८८१ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले छाउनीमा निर्माण गरेको विशाल भवनलाई पछि संग्रहालयको रूपमा प्रयोग गरियो। वि.सं. १९८३ मा चन्द्र शमशेरले यसलाई 'आर्सनल म्युजियम' को रूपमा व्यवस्थित गरे । वि.सं. १९९५ मा जुद्ध शमशेरले 'नेपाल म्युजियम' को नाममा यसलाई सर्वसाधारणका लागि खुला गरे। वि.सं. २०२४ मा यसलाई 'राष्ट्रिय संग्रहालय' नामकरण गरिएपछि यसले कला, संस्कृति र पुरातत्वको एकीकृत केन्द्रका रूपमा मान्यता पायो। वि.सं. २००७ को प्रजातन्त्र प्राप्ति पछि नेपालमा संग्रहालयको विकासले नयाँ गति लियो । वि.सं. २००९ मा पुरातत्व विभागको स्थापना हुनु सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा एउटा कोशेढुङ्गा सावित भयो ।

नेपालमा संग्रहालय विकासको प्रमुख ऐतिहासिक समयरेखा

ऐतिहासिक कालखण्ड	प्रमुख विकासक्रम	विशिष्ट विवरण र योगदान
वि.सं. १८८१	भवन निर्माण	भीमसेन थापाद्वारा छाउनीमा भवन निर्माण, जुन पछि राष्ट्रिय संग्रहालय बन्यो
वि.सं. १९२६	शिलखाना स्थापना	सैन्य सामग्री र हतियार संकलनको औपचारिक सुरुवात
वि.सं. १९८३	आर्सनल म्युजियम	चन्द्र शमशेरद्वारा सैन्य सामग्रीलाई व्यवस्थित प्रदर्शनीमा लगिएको
वि.सं. १९९५	नेपाल म्युजियम	जुद्ध शमशेरद्वारा सर्वसाधारणका लागि संग्रहालय खुला गरिएको
वि.सं. २००९	पुरातत्व विभाग	सम्पदा संरक्षण र अनुसन्धानको केन्द्रिय निकायको गठन
वि.सं. २०२४	राष्ट्रिय संग्रहालय	नेपाल म्युजियमको औपचारिक स्तरोन्नति र विविधीकरण
वि.सं. २०१९	क्षेत्रीय विस्तार	कपिलवस्तु र भक्तपुरमा कला संग्रहालयहरूको स्थापना

ऐतिहासिक कालखण्ड	प्रमुख विकासक्रम	विशिष्ट विवरण र योगदान
वि.सं. २०६५	दरबार संग्रहालय	नारायणहिटी राजदरबारलाई सार्वजनिक संग्रहालयमा परिणत

नेपालमा वर्तमानमा विभिन्न प्रकारका संग्रहालयहरू सञ्चालनमा छन् । यिनलाई तिनको स्वामित्व र विषयवस्तुका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीमा चारवटा मुख्य खण्डहरू छन्: ऐतिहासिक भवन, कला ग्यालरी, बुद्ध कला ग्यालरी र प्राकृतिक इतिहास खण्ड रहेका छन्। त्यस्तै, नारायणहिटी दरबार संग्रहालयले शाहवंशीय इतिहास र राजदरबारको जीवनशैलीलाई प्रतिविम्बित गर्दछ भने हनुमानढोका दरबार संग्रहालयले मल्लकालीन वैभवलाई संरक्षण गरेको छ ।

लुम्बिनी प्रदेशको पुरातात्विक वैभव र संग्रहालय विज्ञान

लुम्बिनी प्रदेश नेपालको सांस्कृतिक र धार्मिक पर्यटनको मेरुदण्ड हो। यहाँ बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी मात्र नभई प्राचीन शाक्य र कोलिय गणराज्यका भग्नावशेषहरूले गर्दा यो क्षेत्र विश्वकै एक महत्वपूर्ण पुरातात्विक प्रयोगशालाका रूपमा रहेको छ । लुम्बिनी संग्रहालय जापानी वास्तुविद् केन्जो टांगेको सन् १९७८ को गुरुयोजना अनुसार निर्माण गरिएको हो। टांगेको दर्शन अनुसार संग्रहालयले तीर्थयात्रीलाई भौतिक संसार (होटल क्षेत्र) बाट ज्ञानको संसार (संग्रहालय र पुस्तकालय) हुँदै आध्यात्मिक निर्वाण (मायादेवी मन्दिर) तर्फ लैजाने सेतुको काम गर्दछ । लुम्बिनी संग्रहालयको संरचना आफैंमा आधुनिक वास्तुकलाको नमूना हो ।यसको वक्राकार डिजाइन र अगाडि रहेको पानीको कुण्डले बुद्धको शान्ति सन्देशलाई उजागर गर्दछ। हाल अमेरिकी दूतावासको 'एम्बासाडर फण्ड फर कल्चरल प्रिजर्भेसन' (AFCP) बाट प्राप्त २,४४,९६६ डलरको सहयोगमा यहाँ आधुनिक 'कन्जरभेसन ल्याब' स्थापना गरिएको छ । यस प्रयोगशालाले माटोमुनिबाट उत्खनन गरिएका ३०० भन्दा बढी ऐतिहासिक सामग्रीहरूको वैज्ञानिक उपचार र संरक्षण गर्ने क्षमता राख्छ।

कपिलवस्तु (तिलौराकोट) मा रहेको संग्रहालयमा तिलौराकोटको उत्खननबाट प्राप्त सामग्रीहरु संकलन गरी सुरक्षित राखिएको छ। उत्खननका क्रममा प्राप्त टेराकोटा (माटोको) मूर्तिहरू, प्राचीन सिक्काहरू र भाँडाकुँडाहरूले तत्कालीन समयको उन्नत आर्थिक र सामाजिक अवस्थालाई दर्शाउँछन् । त्यस्तै, दाङको चखौरामा रहेको थारु सांस्कृतिक संग्रहालयले नेपालको तराई क्षेत्रको मौलिक पहिचानलाई संरक्षण गरेको छ। यो ५ विघा जग्गामा फैलिएको छ र यहाँ थारु समुदायको जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरूलाई जीवन्त रूपमा देखाइएको छ ।

लुम्बिनी प्रदेशका प्रमुख पुरातात्विक स्थलहरू र संग्रहालयको भूमिका

पुरातात्विक स्थल	ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्व	प्राप्त अवशेषहरू र विशिष्टता

पुरातात्विक स्थल	ऐतिहासिक र पुरातात्विक महत्व	प्राप्त अवशेषहरू र विशिष्टता
लुम्बिनी (रुपन्देही)	सिद्धार्थ गौतमको जन्मस्थल र अशोक स्तम्भ	मायादेवी मन्दिर, प्राचीन विहार र स्तूपका अवशेष
तिलौराकोट (कपिलवस्तु)	प्राचीन कपिलवस्तु राज्यको राजधानी	दरबारको पर्खाल, गेट, सडक पूर्वाधार र प्राचीन सिक्का
रामग्राम (नवलपरासी)	बुद्धको अस्तु धातु रहेको एकमात्र स्तूप	मौर्य र कुषाण कालीन इँटाका संरचना र अस्तु
देवदह (रुपन्देही)	बुद्धको मावली र कोलिय राज्यको राजधानी	पुरातात्विक ढिस्को र प्राचीन पोखरीका अवशेष
दाङ उपत्यका	प्रागैतिहासिक मानव अवशेष र थारु सभ्यता	सिवापिथेकस अवशेष र पालेओलिथिक औजारहरू

पाल्पा दरबार संग्रहालयः इतिहासको विनाश र पुनरुत्थान

पाल्पा दरबार संग्रहालय लुम्बिनी प्रदेशको तानसेनमा अवस्थित एक अद्वितीय ऐतिहासिक धरोहर हो। यसको निर्माण वि.सं. १९८२ मा तत्कालीन पश्चिम कमाण्डर जनरल प्रताप शमशेर जङ्गबहादुर राणाले गराएका थिए। यो दरबार बेलायती र युरोपेली 'नियोक्लासिकल' (Neoclassical) शैलीबाट प्रेरित छ, जसको मुख्य विशेषता भवनको अग्रभागमा रहेका ठूला खम्बाहरू र सन्तुलित बनावट हो। वि.सं. १९८९ मा निर्माण सम्पन्न भएको यो दरबारले तत्कालीन समयमा राणाकालीन प्रशासनको शक्तिको प्रतिनिधित्व गर्दछ।

वि.सं. २०६२ माघ १८ गतेको रात सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा यो दरबार पूर्ण रूपमा आगजनी र विस्फोटबाट ध्वस्त भयो। सो घटनामा सयौं वर्ष पुराना ऐतिहासिक दस्तावेजहरू र अद्वितीय काष्ठकलाका नमुनाहरू खरानी भए। द्वन्द्वको अन्त्यपछि स्थानीय बासिन्दा र नागरिक समाजको ठूलो दबाबका कारण यसलाई पुरानै मौलिक स्वरूपमा पुनर्निर्माण गर्ने निर्णय भयो। वि.सं. २०६४ देखि सुरु भएको पुनर्निर्माण कार्य झन्डै ७ करोड रुपैयाँको लगानीमा वि.सं. २०७० मा सम्पन्न गरिएको छ।

वर्तमानमा यो दरबार संग्रहालयको रूपमा सञ्चालनमा छ । यहाँ सातवटा मुख्य दीर्खाहरू छन्। बाजागाजा कक्षमा नेपालका विभिन्न जातजातिका मौलिक वाद्ययन्त्रहरू राखिएका छन् । मगर सांस्कृतिक कक्षमा मगर जातिको परम्परागत पोसाक र हतियारहरू प्रदर्शन गरिएको छ । त्यस्तै, सैनिक संग्रहालय खण्डमा ऐतिहासिक खुकुरी, तरबार र नेपाल-अंग्रेज युद्धमा प्रयोग भएका तोपका गोलाहरू राखिएका छन्, जसमा हालै तानसेनको उत्खननमा फेला परेका ९० वटा महिन्द्रकाली तोपका गोलाहरू पनि समावेश छन् ।

पाल्पा दरबारको प्राविधिक र संरचनात्मक विवरण

संरचनात्मक पक्ष	विवरण र विशिष्टता	ऐतिहासिक र प्राविधिक सन्दर्भ
मुख्य निर्माणकर्ता	जनरल प्रताप शमशेर जङ्गबहादुर राणा	वि.सं. १९८२ मा निर्माण सुरु
वास्तुकला शैली	नियोक्लासिकल (युरोपेली शैली)	बेलायती शैलीका खम्बा र सममित झ्याल
कोठा संख्या	४२ मुख्य कोठा	प्रशासनिक र राजकीय प्रयोजनका लागि
जग्गा क्षेत्रफल	परिसर ६४ रोपनी, भवन ७ रोपनी	तानसेनको मुटुमा अवस्थित
बग्गी ढोका (मूल ढोका)	३० फिट उचाइ र १२ फिट चौडाइ	हात्तीमा सवार भएर आवागमन गर्न मिल्ने
निर्माण सामग्री	इँटा, काठ, चून र बज्र लेप	स्थानीय सामग्री र युरोपेली डिजाइनको मिश्रण

संग्रहालय व्यवस्थापनका वैज्ञानिक मापदण्ड र संरक्षण प्रविधि

संग्रहालय केवल प्रदर्शन स्थल मात्र नभई यो एक वैज्ञानिक प्रयोगशाला पनि हो। संग्रहालय भित्रका वस्तुहरूलाई जोगाउन विशिष्ट वातावरणीय नियन्त्रण आवश्यक हुन्छ। नेपाल जस्तो उच्च आर्द्रता भएको देशमा जैविक सामग्रीहरू (काठ, कागज, कपडा) लाई ढुसी र खियाबाट जोगाउन 'क्लाइमेट-कन्ट्रोल' प्रणाली अनिवार्य मानिन्छ। तापक्रम र आर्द्रतामा हुने तीव्र उतारचढावले वस्तुको रासायनिक र भौतिक संरचनामा क्षति पुऱ्याउँछ। तापक्रम १८°C देखि २२°C र सापेक्षिक आर्द्रता (RH) ५०% (±५% को उतारचढाव) को सीमाभित्र रहनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड छ। प्रकाशको व्यवस्थापन पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। प्रकाशका पराबैजनी (UV) किरणहरूले रङ्ग उडाउन र फाइबरहरूलाई कमजोर बनाउन सक्छ। त्यसैले संग्रहालयमा प्रकाशको स्तर ५० देखि १५० लक्सको बीचमा राख्नुपर्छ र सम्भव भएसम्म 'UV फिल्टर' को प्रयोग गर्नुपर्छ।

वायुको गुणस्तर नियन्त्रण गर्न धुलो र प्रदूषक रहित 'फिल्ट्रेशन' प्रणालीको आवश्यकता पर्छ। धुलोका कणहरूले वस्तुको सतहमा घर्षण पैदा गर्ने र रासायनिक प्रतिक्रिया गराउने गर्दछन्। सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट CCTV क्यामेरा, मौसन सेन्सर र स्मोक डिटेक्टरहरूले चोरी र आगलागी जस्ता जोखिमबाट अमूल्य वस्तुहरूको रक्षा गर्दछन्।

संग्रहालयका लागि निर्धारित वैज्ञानिक संरक्षण मापदण्डहरू

प्राविधिक पक्ष	सिफारिस गरिएको मापदण्ड	संरक्षणको उद्देश्य
तापक्रम	१८°C देखि २२°C (स्थिर)	सामग्रीको फैलावट र खुम्च्यावट रोक्न
सापेक्षिक आर्द्रता (RH)	५०% (±५% उतारचढाव)	ढुसी, खिया र जैविक क्षय रोक्न
प्रकाश (Visible Light)	५० देखि १५० लक्स (UV फिल्टर सहित)	रङ्ग उड्न र फोटो-केमिकल प्रतिक्रिया रोक्न
वायु गुणस्तर	धुलो र प्रदूषक रहित (Filtration)	रासायनिक प्रतिक्रिया र सतहको क्षति कम गर्न
सुरक्षा प्रणाली	CCTV, मोसन सेन्सर, स्मोक डिटेक्टर	चोरी, तोडफोड र आगलागीबाट बचाउन

आधुनिक संग्रहालयहरूले 'इन्टिग्रेटेड पेस्ट म्यानेजमेन्ट' (IPM) को माध्यमबाट कीरा, मुसा र अन्य हानिकारक जीवहरूको नियन्त्रण गर्दछन् । नेपालमा पाटन र लुम्बिनी संग्रहालयले यस्ता वैज्ञानिक मापदण्डहरूलाई सफलतापूर्वक अपनाएका छन्, जसका कारण त्यहाँका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको आयु सयौं वर्ष थपिएको छ ।

संस्कृति पुस्तान्तरणमा संग्रहालय

मानव सभ्यताको विकासक्रममा संस्कृति एक अत्यन्त गतिशील र बहुआयामिक पक्ष हो, जसले समाजको सामूहिक स्मृति, पहिचान र जीवनशैलीलाई परिभाषित गर्दछ। संस्कृतिको पुस्तान्तरण केवल ऐतिहासिक तथ्यहरूको हस्तान्तरण मात्र नभई, यो एक जीवित प्रक्रिया हो जसले विगतको गौरवलाई वर्तमानको चेतनासँग जोड्दै भविष्यको मार्ग प्रशस्त गर्दछ। यस प्रक्रियामा संग्रहालयहरूले केवल पुराना वस्तुहरूको भण्डारको रूपमा मात्र नभई, ज्ञानको केन्द्र, संस्कृतिको संवाहक र सामाजिक संवादको जीवन्त थलोको रूपमा एक अपरिहार्य भूमिका निर्वाह गर्दछन्।

आर्थिक विकास र पर्यटनमा संग्रहालय

विश्वव्यापी रूपमा संग्रहालयहरू केवल सांस्कृतिक धरोहर मात्र नरहेर राज्यको अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउने शक्तिशाली "आर्थिक इन्जिन" को रूपमा स्थापित भएका छन्। स्पेनको बिल्बाओ सहरमा गुगेनहाइम संग्रहालयको स्थापनाले सहरको जर्जर अर्थतन्त्रलाई पूर्ण रूपमा रूपान्तरण गरेको घटनालाई "बिल्बाओ प्रभाव" (The Bilbao Effect) भनिन्छ । सन् १९९७ मा संग्रहालय खुलेपछि भएको परिवर्तनले देखाउँछ कि संग्रहालयले सहरको 'ब्रान्ड इमेज' सुधार्ने मात्र होइन, बरु प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र हजारौं नयाँ रोजगारी समेत सिर्जना गरेको छ ।

नेपालमा पनि संग्रहालय र पर्यटनबीच सहजीवी सम्बन्ध रहेको छ। सांस्कृतिक पर्यटकहरू अन्य सामान्य पर्यटकको तुलनामा ६० प्रतिशत बढी खर्च गर्ने र लामो समयसम्म बस्ने प्रवृत्तिका हुन्छन् । संग्रहालयले स्थानीय अर्थतन्त्रमा "गुणक प्रभाव" (Multiplier Effect) सिर्जना गर्दछ। जब एक पर्यटक संग्रहालय भ्रमण गर्न आउँछ, उसले खर्च गर्ने रकमको ठूलो हिस्सा स्थानीय होटल, यातायात, रेस्टुरेन्ट र हस्तकला पसलहरूमा प्रवाहित हुन्छ। तथ्याङ्क अनुसार पर्यटकको कुल खर्चको जम्मा ३.६ प्रतिशत मात्र संग्रहालयको प्रवेश शुल्कमा जान्छ, जबकि ९६.४ प्रतिशत रकम स्थानीय बजारमा खर्च हुन्छ ।

लुम्बिनी प्रदेशमा संग्रहालयको विकासले पर्यटकको बसाई लम्ब्याउन ठूलो भूमिका खेल्न सक्छ। हाल लुम्बिनी आउने अधिकांश पर्यटकहरू 'मायादेवी मन्दिर' को छोटो भ्रमण गरेर फर्किने गर्दछन्, जसलाई "हिट-एन्ड-रन" पर्यटन भनिन्छ । एक व्यवस्थित संग्रहालयले पर्यटकलाई थप ३ देखि ४ घण्टा व्यस्त राख्न सक्छ र स्थानीय हस्तकलाका उत्पादनहरू बिक्री गर्न 'सोभिनियर सप' का माध्यमबाट आम्दानी बढाउन सक्छ ।

संग्रहालय आगन्तुकको खर्चको आर्थिक प्रभाव विश्लेषण

खर्चको शीर्षक	कुल खर्चको हिस्सा (%)	स्थानीय अर्थतन्त्रमा पुग्ने लाभ
आवास (Hotels/Accommodation)	२०.७%	होटल व्यवसाय र रोजगारी वृद्धि
खानपान (Restaurants/F&B)	१९.९%	स्थानीय कृषि र रेस्टुरेन्ट क्षेत्रलाई लाभ
यातायात (Transport/Fuel)	२९.९%	सार्वजनिक यातायात र ट्याक्सी सेवा
किनमेल (Shopping/Handicrafts)	११.०%	स्थानीय साना उद्यमी र हस्तकला
संग्रहालय प्रवेश शुल्क (Entrance)	३.६%	संग्रहालयको सञ्चालन र मर्मत खर्च
अन्य मनोरञ्जन र संस्कृति	४.९%	अतिरिक्त पर्यटकीय गतिविधि

नेपालमा पर्यटन क्षेत्रले सन् २०२४ मा १.१४ मिलियन भन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरू भित्र्याएको छ, जुन सन् २०२३ को तुलनामा १३ प्रतिशतको वृद्धि हो । यो वृद्धिले नेपालको संग्रहालय क्षेत्रमा पनि ठूलो सम्भावना रहेको देखाउँछ। विशेष गरी लुम्बिनीमा सन् २०२४ मा १.१७ मिलियन पर्यटकहरूले भ्रमण गरेका छन्, जसमा विदेशी पर्यटकहरूको संख्या ४६

प्रतिशतले बढेको छ। यसरी बढ्दो पर्यटक संख्यालाई स्तरीय संग्रहालय सेवा प्रदान गरेर राज्यको ढुकुटीमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको छ।

कानूनी र प्रशासनिक ढाँचाः दर्ता र व्यवस्थापनका पक्षहरू

नेपालमा संग्रहालयहरूको स्थापना र सञ्चालनका लागि मुख्यतया दुईवटा कानूनी बाटाहरू रहेका छन्। पहिलो, पुरातत्व विभागको प्रत्यक्ष मातहतमा रहने राष्ट्रिय महत्वका संग्रहालयहरू, जुन 'प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३' अनुसार सञ्चालन हुन्छन्। दोस्रो, निजी, सामुदायिक वा गैर-नाफामुलक संस्थाका रूपमा दर्ता हुने संग्रहालयहरू, जो 'संस्था दर्ता ऐन २०३४' अनुसार सञ्चालित हुन्छन्। संग्रहालय दर्ता गर्ने प्रक्रियामा कम्तीमा ७ देखि ९ जनाको संस्थापक समिति गठन गर्नुपर्छ, जसमा महिला र समावेशी प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ। संस्थाको विधान तयार गरी स्थानीय वडा कार्यालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालय (DAO) बाट स्वीकृति लिनुपर्छ। यसका साथै समाज कल्याण परिषद्मा आबद्ध भएपछि वैदेशिक सहयोग प्राप्त गर्न सहज हुन्छ। पछिल्लो समयमा 'कम्पनी ऐन २०६३' अन्तर्गत 'नाफा वितरण नगर्ने कम्पनी' को रूपमा पनि संग्रहालयहरू दर्ता गर्ने प्रचलन बढेको छ, जुन प्रक्रियागत रूपमा बढी सरल मानिन्छ।

नेपालमा हाल संग्रहालय व्यवस्थापनका लागि छुट्टै र एकीकृत 'संग्रहालय ऐन' नहुँदा केही चुनौतीहरू विद्यमान छन्। धेरै संस्थाहरू साधारण संस्थाको रूपमा दर्ता भएर संग्रहालय सञ्चालन गरिरहेका छन्, जसले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको गुणस्तर कायम गर्न र अनुगमन गर्न कठिन भएको छ। त्यसैले, सरकारले संग्रहालयहरूको स्थापना, सुरक्षा र संरक्षणका लागि स्पष्ट राष्ट्रिय नीति र कानून निर्माण गर्न पहल गरिरहेको छ।

संग्रहालय स्थापनाका लागि आवश्यक कानूनी चरणहरू

चरण	कार्य र जिम्मेवारी	आवश्यक कागजातहरू
१	संस्थापक समिति गठन	७ देखि ९ जना नेपाली नागरिक, प्रहरी रिपोर्ट
२	विधान तर्जुमा	संस्थाको उद्देश्य र संरचना स्पष्ट उल्लेख
३	स्थानीय तहको सिफारिस	स्थानीय सरकारको सिफारिश पत्र
४	जिल्ला प्रशासन कार्यालय दर्ता	दर्ता प्रमाणपत्र र नियमनको आधार
५	समाज कल्याण परिषद् आबद्धता	सामाजिक कार्य र वैदेशिक अनुदानका लागि
६	प्यान (PAN) दर्ता	आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट कर पहिचान

संसदमा हाल विचाराधीन रहेका 'पर्यटन विधेयक २०८१' र 'अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा (संरक्षण) विधेयक २०८१' ले नेपालको संग्रहालय र सम्पदा क्षेत्रलाई थप व्यवस्थित र व्यावसायिक बनाउने अपेक्षा गरिएको छ।

प्रविधि र आधुनिक संग्रहालय विज्ञानः ३डी म्यापिङ र डिजिटल आर्काइभिङ

एक्काइसौं शताब्दीको संग्रहालय विज्ञान भौतिक सीमाभन्दा बाहिर पुगेको छ। नेपालका संग्रहालयहरू पनि बिस्तारै प्रविधिसँग जोडिँदै छन्। विशेष गरी वि.सं. २०७२ को भूकम्पले भौतिक संरचनाहरू ध्वस्त बनाउँदा डिजिटल रेकर्डको अभाव खड्किएको छ । त्यसैले अहिले 'डिजिटल ट्विन' र ३डी स्क्यानिङको माध्यमबाट महत्वपूर्ण सम्पदाहरूको अभिलेखीकरण सुरु गरिएको छ।

'इन्जिनियर्स विदाउट बोर्डर्स' (EWB) र 'नेपाल फ्लाइङ ल्याब्स' जस्ता संस्थाहरूले गोरखा संग्रहालय, जानकी मन्दिर र चाँगुनारायण मन्दिरको ३डी म्यापिङ गरेका छन् । यस प्रविधिले वस्तुको प्रत्येक कोण र विवरणलाई डिजिटल रूपमा सुरक्षित गर्दछ, जसले गर्दा भविष्यमा भौतिक संरचना नष्ट भए पनि त्यसलाई शतप्रतिशत पुरानै स्वरूपमा पुनर्निर्माण गर्न सकिन्छ। डोल्पाका प्राचीन बौद्ध गुम्बाहरूको पनि ३डी डिजिटल म्यापिङ गरिएको छ, जहाँ बिजुली र इन्टरनेटको अभावका बाबजुद सौर्य ऊर्जा र अफलाइन सफ्टवेयरको प्रयोग गरी ऐतिहासिक विवरणहरू संकलन गरिएको छ ।

भर्चुअल रियालिटी (VR) र अग्मेन्टेड रियालिटी (AR) को प्रयोगले संग्रहालयलाई अझ रोचक र अन्तरक्रियात्मक बनाउँछ। पर्यटकहरूले आफ्नो मोबाइलको माध्यमबाट वा VR हेडसेट लगाएर इतिहासको कालखण्डमा पुग्न सक्छन् । उदाहरणका लागि, भर्चुअल टुरको माध्यमबाट विश्वको जुनसुकै कुनाबाट लुम्बिनी वा पाटन संग्रहालयको भ्रमण गर्न सकिन्छ, जसले नेपालको सांस्कृतिक कूटनीतिलाई पनि बलियो बनाउँदछ।

नेपालमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग र प्रभाव

प्रविधि	संग्रहालयमा प्रयोग	अपेक्षित परिणाम र लाभ
३डी स्क्यानिङ (SfM-MVS)	मन्दिर र मूर्तिहरूको डिजिटल प्रतिकृति	सटीक ज्यामितीय रेकर्ड र संरक्षण
भर्चुअल रियालिटी (VR)	ऐतिहासिक कालखण्डको जीवन्त अनुभव	शिक्षा र पर्यटनलाई रोचक बनाउने
डिजिटल आर्काइभ (DANAM)	२,००० भन्दा बढी स्मारकको अनलाइन तथ्याङ्क	विश्वव्यापी अनुसन्धानमा सहजता
ड्रोन म्यापिङ	उच्च रिजोल्युसनको एरियल सर्भे	ठूला परिसरको सहज अनुगमन र म्यापिङ
क्यूआर (QR) कोड	वस्तुको विस्तृत जानकारी मोबाइलमा	गाइड बिना नै पर्यटकलाई सूचना प्रवाह

यी प्रविधिहरूले संग्रहालयलाई 'मृत वस्तुको घर' बाट 'जीवन्त ज्ञान केन्द्र' मा रूपान्तरण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका छन्।

चुनौती र भावी कार्यदिशा

नेपालको संग्रहालय क्षेत्रले स्रोत र साधनको अभावका बाबजुद पनि आफ्नो अस्तित्व जोगाएका छन्। तर, अझै पनि केही गम्भीर चुनौतीहरू विद्यमान छन् जसलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक छ। पहिलो, कानूनी र नीतिगत अभावले गर्दा संग्रहालयहरूको व्यावसायिकतामा समस्या आएको छ । दोस्रो, आधुनिक प्रविधि र दक्ष जनशक्तिको (क्युरेटर र संरक्षणविद्) चरम अभाव छ। तेस्रो, संग्रहालयहरूलाई अझै पनि 'मनोरञ्जन स्थल' को रूपमा मात्र हेरिने गरिएको छ, जबकि यिनीहरू शिक्षा र अनुसन्धानका अनिवार्य अङ्ग हुन्।भावी कार्यदिशामा संग्रहालयलाई 'पब्लिक-प्राइभेट पार्टनरसिप' (PPP) मोडलमा लैजानु पर्छ, जसले आर्थिक आत्मनिर्भरता सुनिश्चित गर्दछ । लुम्बिनी र पाल्पा दरबार संग्रहालय जस्ता केन्द्रहरूलाई प्रविधि, अध्यात्म र आधुनिक सत्कार सेवासँग जोड्न सके मात्र नेपालको पर्यटनमा विविधीकरण आउनेछ। विद्यालय र विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा संग्रहालय भ्रमणलाई एक अनिवार्य गतिविधिका रूपमा समावेश गरिनुपर्छ ताकि नयाँ पुस्ताले आफ्नो इतिहास र पहिचानलाई नजिकबाट बुझ्न सकोस् ।

संग्रहालयहरू राष्ट्रको सम्झना हुन्। नेपाल र विशेष गरी लुम्बिनी प्रदेशमा रहेका यी सम्झनाका भण्डारहरूलाई वैज्ञानिक संरक्षण, आधुनिक वास्तुकला र सामुदायिक सहभागिताको माध्यमबाट सुरक्षित राख्नु नै आजको मुख्य दायित्व हो। जब संग्रहालयहरू हाम्रा दैनिक जीवन र शैक्षिक पद्धतिको हिस्सा बन्दैनन्, तबसम्म संस्कृतिको पुस्तान्तरणको प्रक्रिया अधुरो रहनेछ। त्यसैले, राज्य र नागरिक तहबाट संग्रहालयको महत्त्व बुझी यसको संरक्षण र संवर्द्धनमा जुट्नु नै नेपालको मौलिक सभ्यताको कक्षयुको आधार हुनेछ ।यसले सांस्कृतिक बिरासतको संरक्षण गरी पुस्तान्तरणका अतिरिक्त आर्थिक सबलीकरणका लागि कोसे ढुंगाको काम गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

Archaeologymag.com, 3D scanning preserves ancient Buddhist temples in Nepal's Himalayas Archaeology News.

Catedraunesco.uevora.pt, Ancient Monument Preservation Act 2013 (1956 AD).

Companynp.com, NGO Registration Process in Nepal Company NP Documents1.worldbank.org, World Bank Documents & Reports.

doi.gov, DOI Museum Property Directives - Department of the Interior

ewb.org.np, 3D Digital Mapping of Nepal's Cultural Heritage Engineers Without Borders Nepal

flyinglabs.org, Safeguarding Nepal's Cultural Treasures: High-Resolution Mapping of Changunarayan Temple, Flying Labs

giwmscdnone.gov.np, Department of Archaeology

granthaalayahpublication.org

holidaystonepal.in, Museum in Kathmandu: Museums to visit During Kathmandu Trip Holidays to Nepal

hr.parliament.gov.np, Current State of Bills - Bill

icom.museum, ICOM Code of Ethics for Museums

lawaxion.com, NGO Registration Process in Nepal Axion Partners

lawbhandari.com, Registration of Non-Profit Institution in Nepal - Bhandari Law

lawimperial.com, NGO Registration in Nepal | Imperial Law Associates
lumbinidevtrust.gov.np, Lumbini Records Tourist Arrival of 1.17 Million in 2024
mdpi.com, Evolutionary Game Analysis of Participations in Museum Public Private Partnership Projects Based on System Dynamics - MDPI
mountainmonarch.com, Nepal Tourism Rebound Post Covid Era in 2024 - Mountain Monarch
mpra.ub.uni-muenchen.de, The Bilbao effect (Guggenheim Museum Bilbao) – Munich Personal RePEc Archive
na.parliament.gov.np, Current State of Bills - Bill
nepal.accountabilitylab.org, Public-Private Partnership in the local context: A case study of Biratnagar- Accountability Lab Nepal
nepjol.info, Visitor Management Strategies at Patan Museum: A Tourism Perspective Nepal Journals Online
ntb.gov.np, Museums in Nepal Things to do Nepal Tourism Board
prensa. guggenheim-bilbao.eus, Study of the Economic Impact of the Activities of the Guggenheim Museum Bilbao Estimation for 2011
primelawnepal.com, NGO Registration in Nepal - Prime Law Associates
researchgate.net, 3D reconstruction of cultural heritage sites; A case study of Patan Durbar Square Request PDF.
researchgate.net, Educational Outreach Programs: A Study of the National Museum of Nepal – Research Gate.
risingnepaldaily.com, Lumbini ranks 9th among 52 must-visit places in the world

risingnepaldaily.com, Nepal's tourism sector sees notable recovery with 13% growth in 2024
risingnepaldaily.com, Specific Laws Needed to Regulate Museums The Rising Nepal

snaptrude.com, The Bilbao Effect: How the Design of a Museum Transformed the Economy of The City Snap trude.
ub.uni-heidelberg.de, Nepal Heritage Documentation Project (NHDP) - Heidelberg University Library
View of THE ROLE OF PATAN MUSEUM IN PRESERVING NEWAR CULTURAL HERITAGE | International Journal of Research – GRANTHAALAYAH
youtube.com, What Methods Ensure Museum Exhibit Display Standards? - YouTube

Thank you